

AGATA ŚWIDZIŃSKA¹

Lalki-motanki jako metoda pracy nad zrozumieniem doświadczenia migracyjnego

Streszczenie

Lalka jako symbol człowieka jest rozpoznawalna na całym świecie. Przez swoją funkcję komunikacyjną jest narzędziem, które warto wykorzystać w edukacji międzykulturowej. Lalka-motanka to gałgankowa, ręcznie robiona lalka, której symbolika sprzyja opowiadaniu historii o własnej kulturze. Użycie tego artefaktu w kontekście pracy nad doświadczeniem migracyjnym jest oparte o teoretyczne założenia etnopedagogiki i metody pracy edukacji międzykulturowej. Omówienie pracy z lalką-motanką zaprezentowano na podstawie zajęć ze studentkami kierunku pedagogika przedszkolna i wczesnoszkolna w ramach zajęć z przedmiotu „Antropologia kulturowa”.

Słowa kluczowe:

lalka, lalka-motanka, doświadczenie migracyjne

Abstract

The doll as a symbol of person is recognizable all over the world. Due to its communicative function, it is a tool worth using in intercultural education. A motanka doll is a ragged, hand-made doll, the symbolism of which is conducive to telling stories about its own culture. The use of this artifact in the context of work on the migration experience is based on the theoretical assumptions of ethno-pedagogy and the methods of work of intercultural

¹ Agata Świdzińska, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Polska, e-mail: agata.swidzinska@poczta.umcs.lublin.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2185-7420>.

education. The discussion of working with a motanka doll was presented on the basis of classes with students of preschool and early school education as part of the “Cultural anthropology” course.

Keywords:

doll, motanka doll, migrate experience

1. WPROWADZENIE

W niniejszym tekście odnoszę się do jednego z najbardziej znanych symboli w świecie człowieka, jakim jest lalka. Z tej perspektywy staram się przyjrzeć temu w kulturze, co uniwersalne, i temu, co różni i prowadzi do podziałów, a jest efektem utrwalonych przekonań i uprzedzeń. Uznaję wartość wielokulturowości jako czynnika ubogacającego ludzką wielowymiarowość, a w tym kontekście wagę celów i zadań edukacji międzykulturowej w kreowaniu współistnienia grup. Czynnikiem kształującym wielokulturowość są migracje, które dynamizują zmiany kulturowe, a te z kolei wymagają włączania edukacyjnych rozwiązań w różnicujących się społeczeństwach. Temat migracji i migrantów, wywołujący żywe reakcje społeczne na całym świecie, przekładam na działanie praktyczne z wykorzystaniem lalki-motanki, aby w ten sposób zachęcić do zrozumienia doświadczenia migracyjnego. Osadzenie w teoretycznych ramach etnopedagogiki omawianego zagadnienia uwypukla rolę procesu transmisji symboli i wzorów, rozumianego jako zetknięcie z dziedzictwem kulturowym świata, którego nośnikami są migranci. Sprowokowana w ten sposób refleksja nad własną postawą wobec inności kulturowej staje się częścią procesu rozumienia interakcji między grupami i kształtowania relacji międzykulturowych.

2. MIGRACJE A EDUKACJA MIĘDZYKULTUROWA

Migracje to nie tylko zmiana przestrzenna dla milionów ludzi, ale przede wszystkim zmiana kulturowa, wynikająca z przerwania – dobrowolnie lub przymusowo – ciągłości własnej kultury, przejścia w różniącą się rzeczywistość mentalną i egzystencjalną. W świadomości społecznej migracje postrzegane są jako problem polityczny i ekonomiczny, łączony często z narracją opartą o liczby i statystyki, a tym samym uprzedmiotawiającą zjawiska i historie z nimi związane. Prezentowane przez media metafory przywoływane do opisu wydarzeń czy procesów związanych z migracjami prowokują lęk u odbiorców komunikatów wobec „napływu”, „zalewania” czy „fali” migrantów. Pojęcia używane do opisu relacji o ludziach

będących nosicielami „jakiejs” kultury operują negatywnymi konotacjami „inności” i „różnicy”, uprzedzeniami w ustalaniu zasad kontaktu, dzieląc na „centrum” i „peryferie”, etnocentryczną i socjocentryczną postawą wobec innej kultury, budując „mury” zamiast „mostów”. Rzetelny opis zjawiska migracji z różnych perspektyw, w tym z perspektywy migrantów, rzadko znajduje miejsce w ogólnym dyskursie społecznym.

Migracje są immanentnie wpisane w historię ludzkości z ich sprawczością społeczno-kulturową. Przepływ ludzi, dóbr i usług od wieków kształtował mozaikę systemów społeczno-kulturowych oraz dystrybucję wzorów kreatywności czy innowacyjności. Dynamika zmian we współczesnym świecie spowodowała, że stał się on „globalną ekumeną” dla wspólnot ludzkich, charakteryzującą się transkulturowym przepływem znaków i symboli, postrzeganych przez pryzmat własnych interpretacji. Czynniki wywołujące i kształtujące migracje, ich kierunek, zasięg, a w konsekwencji nastawienie społeczeństw wobec migrantów i migrantów wobec społeczeństw przyjmujących, są przedmiotem analiz i pogłębionych badań naukowców z różnych dziedzin. Dla nauk społecznych, a szczególnie dla edukacji międzykulturowej, istotne jest pytanie wyrażone przez J. Nikitorowicza: „Jak prowadzić tożsamościowy dialog wewnętrzny i zewnętrzny, aby rozumieć świat i nie zamykać się w nim, korzystać z dorobku innych kultur i jednocześnie wzbogacać siebie i innych”? (2018, s. 10).

Celem edukacji, jako społecznej praktyki wychowania, jest wprowadzanie w świat wartości, przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i edukacyjnemu jednostek i grup, w tym także osób z doświadczeniem migracyjnym (Kłorek 2015, s. 14–16). Z kolei celem edukacji międzykulturowej jest odkrywanie reguł komunikacyjnych i budowanie znaczących relacji z Innym, które przeżywane są we wspólnym spotkaniu, opartym na dialogu. Jak pisał J. Nikitorowicz (2017): „Idea dialogu jest immanentnie zawarta w edukacji, dotyczącej wzajemnych wpływów i oddziaływań jednostek oraz grup ludzkich, podczas których wykorzystywane są kompetencje, siły i możliwości natury i kultury, doświadczenia i umiejętności jednostek i grup, co w rezultacie pozwala się rozwijać i stawać jednostkami w pełni świadomymi i twórczymi, zdolnymi do aktywnej samorealizacji własnej, niepowtarzalnej tożsamości (...). Dzięki takiej edukacji człowiek staje się członkiem wspólnoty rodzinnej, lokalnej, parafialnej, regionalnej, narodowej, kulturowej, religijnej, kontynentalnej, globalnej, planetarnej” (s. 83–84). Ważnym w tym kontekście wydaje się uznanie, że nikt nie ma monopolu na „Prawdę”, będącą fundamentem postawy tolerancji, a jej pozytywne rozumienie służy konstruowaniu własnej tożsamości w niejednoznacznym świecie wartości, w obliczu powszechnych różnic. „Tolerancja zakłada jedną podstawową cnotę –

uwzględnianie odmienności, relatywizowania własnego absolutyzmu, co wcale nie oznacza rezygnacji ze sposobu życia, który samemu się preferuje. Tolerancja to próba pomieszczenia w jednej – intelektualnej i terytorialnej – przestrzeni konkurencyjnych pomysłów, jak realizować ideę człowieczeństwa. Tolerancja to współegzystencja wartości” (Burszta 2004, s. 17). Przyjęcie idei dialogu oraz postawy tolerancji wobec osób z doświadczeniem migracyjnym to akceptacja faktu, że człowieka można zrozumieć przez jego historię i kulturę. Uczenie się na podstawie biografii, w tym biografii migrantów, niesie ogromny potencjał poznawczy dla edukacji międzykulturowej.

Emancypacyjny charakter badań nad migracjami wpłynął na dostrzeżenie wśród migrantów kobiet oraz dzieci, stąd też wielu naukowców przesunęło punkt ciężkości poszukiwań empirycznych na te grupy i ich doświadczenia (Grzymała-Moszczyńska i in. 2015). Dla nauk społecznych inspirujące są badania jakościowe prowadzone wśród osób z doświadczeniem migracyjnym. O ile w przypadku migracji dobrowolnych, np. ekonomicznych, dorośli świadomie podejmują decyzję o wyjeździe, o tyle ich dzieci są postawione przed faktem, na który nie mają wpływu. Analizując psychologiczne aspekty doświadczeń migracyjnych dzieci i młodzieży, A. Jurek (2015) napisała, że „zmiana ta dziecko zaskakuje – zostaje ono »wyrwane« ze swojego otoczenia, »spakowane w walizkę« i przetransportowane do nowego domu wraz z pozostałymi bagażami. Dziecko, które ma już za sobą doświadczenie wyjazdów (np. na wakacje), może oczekiwać, że pewnego dnia nastąpi powrót do domu rodzinnego. Jeśli tak się nie stanie, może zacząć ono odczuwać tęsknotę za tym co znane, a także złość na rodziców czy opiekunów. W przypadku młodzieży należy pamiętać, że ma ona zazwyczaj już swój świat – przyjaciół, znajomych – i migruje z rodzicami często wbrew swojej woli (...). Dla tych młodych osób kolejna zmiana, dotycząca miejsca zamieszkania, która towarzyszy wyzwaniom okresu dojrzewania, może być bardzo trudnym doświadczeniem” (s. 29). Podczas kontaktu z nową kulturą następuje proces akulturacji, o którego przebiegu decyduje wiele czynników. Mogą one ułatwić rozpoznawanie i stosowanie nowych skryptów kulturowych, bądź też spowodować stres akulturacyjny i związany z nim szereg trudności społecznych i psychosomatycznych.

Etnopedagogiczna perspektywa, którą przyjmuję w zrozumieniu doświadczenia migracji, umożliwia wykorzystanie uniwersalnego symbolu (figury semantycznej) i zastosowania lalki-motanki, jako środka dającego wgląd w kulturę różnych grup. Zrozumienie przeżyć dzieci, młodzieży czy dorosłych z doświadczeniem migracji jest jak „spacer w ich butach”, umożliwia empatyczny wgląd w historię Innego, by stawać się wspierającym Innym. Praca z dziećmi z doświadczeniem migracyjnym, z wykorzystaniem antropomorficznych postaci, odnosi edukacyjne,

w tym szczególnie wychowawcze, sukcesy (np. Młynarczuk-Sokołowska 2011). Użycie antropomorficznego symbolu, jakim jest lalka-motanka, do opowiedzenia swojej historii migracyjnej, jest zabiegiem celowo ukierunkowanym na przeżycia gałgankowej bohaterki, na którą można „przełać” emocje. Ponadto połączenie opowiadania historii z pracą twórczą w atmosferze zabawy sprzyja zaangażowaniu we wspólne działania i stworzeniu warunków do różnych form wypowiedzi niewerbalnych (zob. Młynarczuk-Sokołowska i in., 2011). Dla migrantów ponowne przeżycie doświadczenia migracji może nieść potencjał edukacyjny uczenia się z własnej biografii. Dla wszystkich aktorów społecznych tej interakcji może w ten sposób zaistnieć szansa zbudowania relacji międzykulturowych oraz przestrzeni do kształtowania tożsamości wielowarstwowej (Nikitorowicz 2017, s. 67).

2. LALKA – GLOBALNY SYMBOL KULTURY

Lalka jest powszechnie znana i obecna w każdej kulturze, począwszy od kultur najdawniejszych po współczesne, od kultur prostych, po rozwinięte technologicznie społeczności. Kojarzy się przede wszystkim z zabawką i zabawą, narzędziem socjalizacji dzieci, głównie dziewczynek, i jej funkcją biologiczną, przygotowującą do dorosłego życia. Ale i w repertuarze chłopięcych zabaw znajdują się praktyki wykorzystujące figurki żołnierzyków i bohaterów, które są nośnikami wzorów związanych z pełnieniem męskich ról społecznych.

W Polsce, w oparciu o analizę źródeł, spotykamy lalkę w literaturze pięknej XV w. „Nosi ona wówczas nazwę »łątka«, co według F. Sławskiego oznacza lalkę zrobioną ze szmatek. W XVI w. »łatkę«, jako zabawkę dzieciinną, znajdujemy u Reja, Mączyńskiego i Kochanowskiego, a w XVII w. u Fromana i innych. Brückner uważa, że »łątka« to lalka sporządzona z pręta lub łyka lipowego (łat – młoda lipa, pręt lipowy, łyko lipowe). Według cytowanych autorów (Sławski, Brückner) słowo »lalka« jest późniejsze i pochodzi z XVIII w.” (Bujak 1983, s. 107). Łątka – lalka służy przede wszystkim zabawie i „nie musi być przedmiotem realnym, postacią z głową, rękami, nogami itd., lecz choćby kijkiem, gałgankiem czy nawet wiązką siana. Zabawa lalką odbywa się przede wszystkim w sferze wyobraźni i świadomości” (Bujak 1983, s. 106).

Analizy J. Bujaka pozwoliły mu stwierdzić, że: „Lalka jest przedmiotem najbardziej chyba fascynującym badaczy i jednocześnie najbardziej kontrowersyjnym; jest barwnym i ciekawym elementem kultury ludzkiej, wdzięcznym i fotogenicznym tematem. Jest zabawką, ale nie można jej rozpatrywać wyłącznie w kategoriach ludycznych, gdyż niezwykle związki łączą ją z obrzędami, wierzeniami,

kultami, magią, a także ze sztuką, modą i wieloma innymi dziedzinami” (1983, s. 105). Badacz podkreślał, że w polskiej literaturze etnograficznej jest niewiele materiałów dotyczących lalki w wiejskiej kulturze tradycyjnej. Nieliczne wzmianki o lalce potwierdzają istnienie różnych zabiegów magicznych z użyciem lalki, w celu pozbycia się „marudy” lub „płaksy” u dzieci. Szereg takich zabiegów na antropomorficznych obiektach zostało udokumentowanych w różnych epokach i na wszystkich kontynentach (Bujak 1983, s. 112–115).

W publikacjach rosyjskich etnografów można odnaleźć obszerny opis lalki i jej zastosowań w przeszłości, zwłaszcza w społecznościach wiejskich. W języku rosyjskim lalka to *kukła*, która w języku polskim również funkcjonuje, ale w innym znaczeniu – marionetki, teatralnej kukiełki. Zatem, odnosząc się do rosyjskojęzycznej definicji: „*kukła* (lalka) to niewielka antropomorficzna figurka, atrybut dziecięcych zabaw oraz rytuałów i działań magicznych. W ludowych wierzeniach jest postrzegana jako żywa istota, jako substytut człowieka, jego »model«, jako prototyp małego dziecka. W tym sensie słowo »kukła« jest uznawane przez etymologów za latynizm i jest oddzielone od pierwotnego słowiańskiego »kukl’a« oznaczającego »chleb, bułkę; kamień, bryłkę; zgiętą gałązkę« itd. Jednak w tradycji ludowej realia określone przez te homonimy (zabawka i atrybut rytualny, chleb rytualny i wiązka lnu, konopi czy innych roślin) w swojej kulturowej semantyce i funkcjach magicznych tworzą jedną całość”² (Winogradowa, Tołstaja, 1995, s. 27–28).

Dla R.F. Muniaka lalka to: „przedmiot materialny – artefakt, który pod względem formalnym charakteryzuje się antropomorfizacją, a pod względem funkcjonalnym – animizacją” (2010, s. 20). W tym ujęciu ludzka wyobraźnia ożywia lalkę – rzecz, której nadaje kontekstualnie określoną rolę figury antropomorficznej. Stając się „figurą myślenia”, np.: lalą, kukiełką, figurą, kukłą, pacynką, marionetką, manekinem, idolem, ikoną, bożkiem, fetyszem, rzeźbą. Lalka wówczas pełni w życiu człowieka wiele funkcji wyrażających jego interakcje ze światem.

Zdaniem J. Bujaka „w zależności od środowiska, miejscowych wierzeń, zwyczajów, upodobań były one zabawkami, obiektami kultu, postaciami magicznymi, fetyszami, modelami, dziełami sztuki itd. Trzeba jednak podkreślić, że ponieważ lalki w swej materialnej istocie w zasadzie są zawsze takie same rozróżnienia te nie wszędzie są łatwe do przeprowadzenia, tym bardziej że często spełniały one kilka funkcji jednocześnie” (1983, s. 111). B. Kaczmarczyk przytacza następującą typologię lalek: lalki magiczne, kulturowe; lalki-souveniry; lalki-modelki; lalki dekoracyjne (2013, s. 11), a przez nazwy typów można określić obszary zastosowań

² Tłumaczenie własne.

lalki. Tworzenie lalek, zdaniem J. Łotmana, wiąże się z tkwiącymi w człowieku potrzebami psychicznymi. „Wyróżnia on trzy podstawowe kryteria (tym samym klasyfikuje lalki zgodnie z tym kryterium): kreacji (z którą wiąże lalkę magiczną, żyjącą własnym życiem, niezależnie od woli człowieka), gry (lalka-aktor, służąca grze, zabawie, animowana przez człowieka, jak lalka teatralna), estetyczne (lalka-souvenir)” (Kaczmarzyk 2013, s. 12). Potrzeby psychiczne człowieka, odnoszące się do wyjaśnienia jego miejsca w świecie, w dialogicznej relacji z otaczającą naturą, poprzez antropomorfizację i animizację rzeczy-lalki, dają mu intuicyjne pojmowanie specyfiki siebie samego. Sam fakt wyodrębnienia lalki spośród innych przedmiotów wokół i jej najważniejsza funkcja „uczłowieczenia”, potwierdza jej ogromny, semantyczny status. W antropologicznym ujęciu lalka jest najbardziej pojemnym i plastycznym, a tym samym rozpoznawalnym, symbolem w świecie człowieka (Morozow, 2011, s. 302–306).

Wieloletnie badania nad fenomenem lalki psychologa międzykulturowego i etnologa, Igora A. Morozowa (2011), umożliwiły mu wyciągnięcie następujących wniosków³:

- lalka to unikalny przedmiot w kulturze: jest kulturowym artefaktem wyróżniającym się od innych antro- i zoomorficznych przedmiotów i wyobrażeń. Jest uniwersalna, a poprzez różnorodność praktycznych zastosowań, tak w kulturze tradycyjnej, jak i współczesnej, pełni wiele funkcji: od dziecięcej zabawki po wyobrażenie demona. Ważną cechą lalki jest, mimo czysto użytkowych funkcji, wyrażanie licznych, symbolicznych znaczeń, a co za tym idzie, wykorzystanie jej zarówno w codziennych, jak i obrzędowych praktykach (Morozow, 2011, s. 302);
- lalka odgrywa istotną rolę w formowaniu i podtrzymywaniu idei antropomorfizmu w historii kultury. Była obecna w różnych kulturach i epokach i przejawiała się w typowy dla wzorów konkretnej kultury sposób. Antropomorfizacja czyni ją uniwersalnym przedmiotem w relacji człowieka z otoczeniem i zrozumieniu dualności: „ludzkie – nie-ludzkie”, „kultura – natura”. Przyjęcie perspektywy antropomorfizmu umożliwiała człowiekowi oddzielenie siebie samego od wielości żywych istot i przedmiotów przyrody nieożywionej, ustalenie granicy pomiędzy tym, co ludzkie, a tym, co nim nie jest. Lalka stawała się wówczas przedmiotową realizacją jakiejś idei (wyobrażeniem człowieka, jego kopią, obdarzoną ludzką duszą osobliwością), poddawaną zawartym w micie praktykom i rytuałom (Morozow, 2011, s. 302–303);

³ Tłumaczenie własne.

- lalka pełni ważną funkcję w procesie formowania, podtrzymywania i przekazywania tradycji. Wykorzystywano ją w wielu kulturach w roli przedmiotu rytualno-obrzędowego (np. przekazywanego z matki na córkę) lub rodzinnej relikwii będącej ucieleśnieniem przodków rodu, inkarnacją lokalnych bóstw lub mitologicznych postaci. Takie działania miały ścisły związek z kalendarzem świąt wyznaczanych cyklem roku oraz świętami rodzinnymi. Lalka, jako cenna rzecz, spełniała rolę подарunku i wzmacniała relacje społeczne w grupie (Morozow, 2011, s. 304);
- lalka pełni istotną rolę w kształtowaniu osobowości. Praktycznie we wszystkich kulturach, nawet w tych, gdzie zakazane są wyobrażenia człowieka, lalkę wykorzystuje się w roli narzędzia w procesie socjalizacji dzieci. Lalka ułatwia im samoidentyfikację, rozpoznanie swojego „Ja” w odróżnieniu od „Drugiego”. Za pomocą antropomorficznych zabawek kształtowane są społeczno-kulturowe role, etnokulturowa przynależność, społecznie pożądane standardy zachowania. Przy użyciu lalek wyrabia się u dzieci światopogląd i różnorodne przekonania co do mody, stylu i norm zachowania w grupie (Morozow, 2011, s. 304–305).

Badacz wskazał również na kluczową rolę lalki w tradycyjnych i współczesnych manipulacjach wiedzą: formowanie opinii i jednostkowych czy grupowych przekonań. Ponadto semantyczna pojemność lalki przekłada się na różnorodność jej użyc, a także nadużyć. Ma to oczywiście odzwierciedlenie w różnych sferach praktycznego działania, takich jak: pedagogika, psychologia, polityka, marketing (Morozow, 2011, s. 306).

3. LALKA-MOTANKA⁴ I JEJ KULTUROTWÓRCZY POTENCJAŁ

Przechodząc od przeglądu problematyki lalki w kulturze do konkretnej figury semantycznej, czyli do lalki-motanki, należy przede wszystkim podkreślić, że zajmuje ważne miejsce w tradycji wschodniosłowiańskiej, a obecnie przeżywa swój renesans. Motanka cieszy się dużą popularnością w Rosji, na Białorusi i Ukrainie, jako element kultury przodków, ważne dziedzictwo przeszłości, nośnik duchowych wartości i źródło dumy z kultury tradycyjnej. Zwłaszcza na Ukrainie odniesienie do tradycji przodków i jej szerzenie ma swoje silne identyfikacje z wzorami kultury ludowej. Popularność lalki-motanki wzrosła również w naszym kraju, w wyniku wzajemnych kontaktów z kulturą wschodnich sąsiadów, dostrzeżenia

⁴ Używam określenia lalka-motanka lub motanka zamiennie w tekście.

zarówno wspólnoty, jak też odrębności treści w kulturze tradycyjnej. Motanka w swojej fizycznej formie przybiera, przywołane z pamięci przeszłych pokoleń, wyobrażenia tradycyjnych ról społecznych oraz antro- i zoomorficzne symbole kultury obrzędowo-obyczajowej. Związana jest przede wszystkim z psychiczną sferą kreacji człowieka, a jej tworzeniem zajmują się głównie kobiety, sam zaś akt tworzenia określany jest motaniem.

W kulturze tradycyjnej, motanie było zajęciem kobiet, jedną z czynności związanych z przedzeniem i tworzeniem nici, które następnie zwijano w uporządkowaną formę tzw. motka. Nici symbolizowały drogę życia, los, „środek łączenia i wiązania, narzędzie magicznego mierzenia; używano ich także w charakterze ochronnego amuletu” (Walencowa, 1995, s. 402–407) w różnych rytuałach związanych z cyklem życia człowieka. Motanie nici to czynność wymagająca czasu, cierpliwości i uwagi, bo mogą się zwijać, skręcać i kłębić, co w tradycyjnych wierzeniach miało demoniczną naturę. Nici nabierały różnych, obrzędowych znaczeń i jakości w zależności od: wykorzystanego materiału (len, wełna), stopnia obróbki (surowa, barwiona), koloru (czerwona, czarna), sposobu przygotowania (skręcana; uprzedzona w święto; przez kobietę, dziewczynę; w nocy), formy i wyglądu (na wrzecionie, w kłębku, w motku) itp. (Walencowa, 1995, s. 402).

Tradycja robienia lalek-motanek była ściśle powiązana z kulturą chłopską i charakterystycznym dla niej myśleniem magiczno-mitycznym (Winogradowa, Tołstaja, 1995, s. 27–31; Dobrowolski, 2011, s. 319–320). Specyfika lalki i jej nazwa, odróżniająca od innych lalek, wyraża się w technice wykonania, jaką jest tworzenie antropomorficznej postaci przez związywanie skrawków materiałów czy nici lub też łączenie materiałów za pomocą mocno zawijanych (motanych) wokół nich nitek. Każda wykonana lalka miała swój sens w kontekście indywidualnej intencji lub określonego obrzędu, a proces kreacji, z dokładnym odtwarzaniem kolejnych czynności zamotywanego poszczególnych elementów, nabierał charakteru rytuału. Motanki intencyjne i obrzędowe nie miały ludzkich rysów twarzy i nie posiadały oczu, aby „skupić się na powierzonym zadaniu” swojego twórcy. Niektórym zamotywowano na twarzach nici w kształcie krzyża. Wykonywano je z ogólnie dostępnych materiałów: lnianych i wełnianych kawałków ubrań, patyków, traw, słomy, kolb kukurydzy, lnianych i konopnych nitek. W tworzeniu motanki, gałgankowej lalki wiązanej nićmi, bez użycia igły, aby nie „ukłuć losu”, spletały się ludowe wierzenia oraz ideały piękna. Była jednym z narzędzi międzygeneracyjnego przekazu na temat codziennego życia, świąt i świętych, ról społecznych i zawartych w nich wartości istotnych dla społeczności chłopskich. Pełniła, jak wspomniano, różne funkcje: dziecięcej zabawki, narzędzia socjalizacji i wychowania, przedmiotu magicznego, świątecznego podarunku, weselnego atrybutu,

ozdoby. Jednakże wszystkie te znaczenia splatały się w jedną funkcję – budowania duchowej wspólnoty. Zwyczajowe metody motania lalki, udoskonalane z pokolenia na pokolenie, rozwinęły się w wiele form lalek-motanek oraz ich regionalnych wykonań. Przez pryzmat atrybutów i funkcjonalności nadawano motance nazwy, które rozprzestrzeniły się i spopularyzowały. Sam proces tworzenia obrzędowej lalki miał głęboko filozoficzny sens, polegający na wyodrębnianiu nowej rzeczy ze świata przyrody. Wykorzystywane tkaniny, często będące znoszonymi ubraniami, rwane na kawałki, zyskiwały nowy charakter, przechodzenia od chaosu do ładu. Przybierając kształt człowieka, wyłaniała się jako wizja uporządkowanej rzeczywistości, intelektualnie pojętej, rozumiałej i poddanej normom kultury.

W rosyjskojęzycznych publikacjach motanka określana jest jako „narodowa lalka obrzędowa”, „narodowa lalka gałgankowa” (Szajdurowa, 2015), „lalka narodowa” (Kotowa, Kotowa, 2008) czy „lalka ochronna” (Morgunowskaja, 2016), dziedzictwo tradycyjnej kultury materialnej i duchowej społeczności wschodnich Słowian. Omówienia historii i tradycji tworzenia „tradycyjnej narodowej lalki” (Bjerstjenowa, Dogajewa, 2013) czy „narodowych zabawek”, podejmują się etnografowie (np. Winogradowa, Tołstaja, 1995, s. 27–31; Dain, <http://www.knigi-dain.ru/> data: 30.09.2020), są też wdzięcznym obiektem zbiorów muzealnych (np. <https://www.klin-museum.ru/kukla-perevertysh.php>, data: 30.09.2020; <https://honchar.org.ua/p/u-niez-pereyaslav-vidkryto-vystavku-lyalky-motanky-v-konteksti-trypilskoji-antropomorfnoji-plastyky-ta-zobrazhen/> data: 30.09.2020). Jednak największe zasoby informacji o sposobach wykonania lalki-motanki, jej atrybutach, związkach z tradycyjnymi wierzeniami i zwyczajami odnaleźć można na portalach społecznościowych twórców ludowych. Wielu z nich prezentuje instruktaże wykonania, tzw. *tutoriale*, na swoich kanałach na Youtube. Liczne sposoby wykonania tradycyjnych, jak też autorskich, interpretacji motanek prezentowane są na platformie Pinterest, czyli tzw. internetowej tablicy korkowej. Motanki są również sprzedawane turystom jako pamiątki-symbole, nawiązujące do tradycji i dawnych zwyczajów wschodniosłowiańskich. Ogromną popularnością cieszą się warsztaty robienia motanek, obecnie w ramach spotkań on-line. Od kilku lat są one również organizowane przez pasjonatki lalek-motanek i motania w Polsce. Warsztaty motankowe corocznie były organizowane w ramach festiwalu kultury tradycyjnej – „Jarmarku Jagiellońskiego” w Lublinie, gdzie twórczynie ludowe z Ukrainy nie tylko prezentowały i sprzedawały swoje wytwory, ale również dzieliły się umiejętnościami technicznego wykonania różnych lalek i wiedzą, którą otrzymały od swoich matek i babek.

Formuła spotkań kobiet zajmujących się tworzeniem lalek-motanek przypomina tradycję kobiecych spotkań towarzyskich w chłopskich kulturach, kiedy

spędzано wspólnie czas na „typowych” pracach, jak: przędzenie, szycie, haftowanie, darcie pierza. W trakcie owych spotkań kobiety prowadziły rozmowy, co służyło budowaniu więzi społecznych. Tematami rozmów, oprócz „kroniki wiejskiej” i wymiany doświadczeń, były magiczne i religijne opowieści o przodkach i świętych, legendy i bajki. Opowieść, w prostych społecznościach nieznających pisma, była cennym darem wiedzy o funkcjonowaniu świata. Współcześnie organizowanym spotkaniom towarzyszą „opowieści tematyczne”, odwołujące się do podań, legend, klechd, gdzie „figurą myślenia” jest motanka, będąca indywidualną, plastyczną interpretacją przesłania opowieści. W procesie identyfikacji z bohaterką lub bohaterem historii, u osoby motającej „swoją lalkę”, pojawia się samodzielnie zrobiony artefakt. To antropomorficzna figura, wykonana w oparciu o tradycyjny wzór, z nadanymi jej w procesie tworzenia, indywidualnymi cechami. Staje się spersonalizowanym przez twórcę symbolem, gdyż jej tworzeniu towarzyszy rozpoznanie w sobie różnych emocji, wywołanych treścią opowieści. Uwewnętrznienie usłyszanej historii umożliwia własną interpretację, a następnie kreację, przypisanie wyobrażeniom fizycznych atrybutów, wyrażanych przez dobór kolorów tkanin i nici w trakcie motania, czy spontaniczne „dyskusje z lalką”. Spotkania przyjmują wówczas charakter terapeutycznej pracy nad własnymi emocjami, dokonywania odkryć w obszarze własnej biografii i poszukiwania możliwych dla siebie rozwiązań, których inspiracją są archetypiczni bohaterowie opowieści, reprezentujący określone wartości.

4. „WYMOTAJ SWOJĄ HISTORIĘ” – LALKA-MOTANKA W PRACY NAD ZROZUMIENIEM DOŚWIADCZENIA MIGRACYJNEGO

Naturalny świat zabawy i zabawek jest dla edukacji przestrzenią rozwiązywania dziecięcych problemów i trudności. Zabawa – o czym pisał J. Huizinga (2007) – jest także systemem kultury mocno związanym z ideą rozwoju, burzenia utartych stereotypów i twórczością, czyli ustanawianiem nowych, społecznych i kulturowych norm. Stwarza zatem przestrzeń do nadawania nowych znaczeń tradycyjnie ustalonym normom, dostrzegania potencjalnych rozwiązań dla niejednoznacznych zdarzeń i sytuacji, ułatwia wyrażanie emocji przez wyjście poza konwenanse kultury.

Propozycja warsztatu z wykorzystaniem lalek-motanek narodziła się w trakcie realizacji zajęć dla studentek kierunku Pedagogika przedszkolna i wczesnoszkolna, w ramach przedmiotu „Antropologia kulturowa”, przy poruszaniu zagadnień chłopskiej kultury tradycyjnej, a następnie kwestii wielokulturowości. Są to zagadnienia

lubiane przez studentów, gdyż dyskutowane i porównywane są ich własne doświadczenia ze sfery obrzędowo-obyczajowej, a także doświadczenia wynikające z kontaktów z Innością. Odniesienie do lalek, jako figur semantycznych obecnych w każdej kulturze, wzbudziło duże zainteresowanie wśród studentek. Wiele z nich znało szmaciane lalki typu Tilda czy tradycyjne rzeźbione w drewnie, japońskie lalki *kokeshi*. Motanka, jako nośnik różnorodnych tradycyjnych symboli, stała się przykładem, który wzbudził duże zainteresowanie, tym bardziej że pochodzącym z bliskiej przestrzennej i symbolicznej kultury.

Lalka-motanka, która tematycznie najbardziej wiązała się z dyskutowanymi wówczas wydarzeniami społecznymi – migracjami, to „Podróżniczka” (ros. *Podorożnica* lub *Putjeszjestwiennica*) (Morgunowskaja, 2016, s. 112–115), nazywana również po polsku „Podróżką”. Problematyka warsztatu odsyłała zatem do opowieści o podróży, przeżyć z nią związanych i skojarzeń z drogą, wyzwaniem, zwanymi związanymi ze zmianą. Zamysł porównania dawnych wierzeń i obrzędów związanych z wyruszeniem w podróż oraz współczesnych historii migracyjnych zakładał odnalezienie wspólnych dla przeszłości i teraźniejszości elementów. Celem „warsztatu motankowego” dla chętnych uczestniczek było przybliżenie tradycji robienia lalek-motanek w oparciu o wybrany przykład, zaprezentowanie wybranej techniki tworzenia motanki, wskazanie różnorodności symboliki i przypisywanego im znaczenia przez społeczności wiejskie, a tym samym uświadomienie kulturotwórczego i edukacyjnego potencjału zawartego w tradycji przeszłych pokoleń. Dokonanie porównań między przeszłością a teraźniejszością, poprzez refleksję nad własnym doświadczeniem, miało wywołać u uczestniczek warsztatu skojarzenia zarówno w warstwie językowej, jak i emocjonalnej.

Podróż – jako częsty wątek legend, bajek i baśni, codziennych historii i opowieści, ma status ważnego doświadczenia w życiu ludzi. Dla tradycyjnych kultur chłopskich podróżowanie wiązało się z wyzwaniem, które człowiekowi rzucał los. W kontekście myślenia magiczno-mitycznego, wraz z wyjściem na drogę, można było doświadczyć wielu różnorodnych sytuacji z różnym skutkiem dla wędrowca, rozpatrywanym w kategoriach dobra i zła. Należało zatem zabezpieczyć się i zadbać o ochronę zarówno przed innymi ludźmi, jak też nieznanymi siłami, które wypełniały świat poza domostwem czy wsią. Jednym z takich ochronnych przedmiotów tworzonym dla podróżujących była lalka-motanka, która trzymała woreczek – atrybut wędrowca. Do niedużego woreczka wrzucano symbolicznie: grosik, aby podróżnik miał za co kupić chleb, oraz czerwoną nitkę – pępowinę, oznaczającą więź z domem, aby podróżujący „nie zszedł na złą drogę” i zawsze odnalazł tę powrotną do domu. Tym, którzy opuszczali rodzinny dom na zawsze, wrzucano do woreczka odrobinę popiołu z paleniska lub szczyptę ziemi sprzed

domu (Morgunowskaja 2016, s. 112). Współczesne migracje mają odmienny charakter, wielkość i zasięg, ale ich skutek również możemy bilansować w kategoriach korzyści lub straty. Na drodze wędrowców pojawiają się przeszkody i trudności, ale też szczęśliwe zbiegi okoliczności.

Uczestniczkom warsztatu, które zgłosiły chęć udziału, zaproponowano tematykę i strukturę spotkania, a po ich zaakceptowaniu poproszono je o przyniesienie z domu resztek materiałów, nici i włóczek do przygotowania lalki-motanki. Zaplanowano formułę nawiązującą do tradycyjnych „pierzoków”, spotkań kobiet po ukończeniu przedzenia połączonych z poczęstunkiem i opowieściami. Przestrzeń uczelnianej sali przekształcono w taki sposób, aby na połączonych stolikach mogły się znaleźć materiały do pracy oraz swobodnie stać kubki z napojami.

Strukturę warsztatu podzielono na następujące części: 1) Temat wprowadzający, dotyczący podróżowania; 2) Prezentacja wykonania „Podróżniczki” oraz jej atrybutów z wykorzystaniem metafory „bagażu rzeczy i emocji”; 3) Refleksje po wykonaniu motanki na temat wrażeń w trakcie wykonania artefaktu z semantycznymi określeniami zebranych wokół pojęć: droga, podróż, migracja, wędrowiec, oraz 4) Pomysły, które powstały w trakcie warsztatu na wykorzystanie motanki w działaniach edukacyjnych z dziećmi, młodzieżą i dorosłymi.

Warsztat szybko przekształcił się w spotkanie wypełnione rozmowami na temat materiałów, ich wyglądu i wartości sentymentalnej oraz odniesień do rodzinnych praktyk związanych z rękodziełem. W atmosferze zainteresowania rękodziełem zostały omówione funkcje lalki-motanki w kulturze tradycyjnej i techniki jej wykonywania. Technika motania „Podróżniczki” nie wymaga specjalnych umiejętności, bo kolejność dołączania poszczególnych elementów sylwetki i stroju jest określona tradycją. Natomiast dla samego twórcy istotnym staje się wybrany kolor czy faktura materiału, co już jest rodzajem interakcji ze sobą w nadawaniu znaczeń estetycznych i symbolicznych przy konstrukcji lalki. Sam wygląd i ubiór lalki ściśle związany jest ze sposobem ubierania typowym dla społeczności wiejskich. I tak do podstawowych elementów należą: koszula spodnia, sukienka bądź bluzka i spódnica, fartuszek oraz dwa rodzaje nakryć głowy: chusteczka spodnia (zwana również: białą chustką, nagłówkiem lub falbanką) i czerwona lub kolorowa chustka.

Stymulusem, czyli opowieścią wprowadzającą w problematykę warsztatu, był wiersz „Wędrowka” Danuty Wawiłow (<http://wiersze.duno.pl/wiersz,758,Wawi-%B3ow+Danuta-W%EAdr%F3wka.html>, data: 15.10.2020), aby przed motaniem „Podróżniczki”, przywołać skojarzenia i wspomnienia uczestniczek związanych z podróżą. Wiersz został wybrany celowo, ponieważ prezentuje metaforyczną wędrowkę przez życie. Przez opis niezbyt szczęśliwego świata oraz poszukiwanie lepszego miejsca do życia pisarka zwraca uwagę na obojętność wobec innych,

również zwierząt i roślin, a także potrzebę empatii. Przedstawiony w wierszu stan psychiczny podmiotu uruchamia wyobrażenia o miejscach bezpiecznych i szczęśliwych.

Tworzenie lalki zaczyna się od formowania głowy z materiału, którą wypełnia się watą lub ścinkami i mocno obwiązuje, co nie zawsze przynosi zadowalający efekt, bo tkaninę nie zawsze można uformować w oczekiwany kształt. Motanie głowy symbolizującej myśli, marzenia, przekonania, wiedzę i tajemnice – to etap, na którym podjęto rozmowę na temat decyzji o podróży, pytań dotyczących jej celu i planowania oraz myśli, które towarzyszą ludziom przed wyjazdem do innego miejsca.

Kolejnym krokiem jest uformowanie tułowia, do którego przywiązuje się materiał będący koszulą, nań z kolei namotuje się sukienkę. Ta część warsztatu służyła przywołaniu dyskusji na temat emocji, które towarzyszą ludziom wyruszającym w podróż, związanych z opuszczeniem rodzinnego domu i oczekiwaniami wobec nowego miejsca. Postawiono pytania o kwestie przywiązania do własnej kultury i otwartości na odmienne otoczenie i ludzi, którzy je zamieszkują, także o gotowość do nawiązywania relacji.

Następnie, po uformowaniu korpusu lalki, należy zamotać elementy będące koszulą i ubraniem wierzchnim – sukienką. Są to atrybuty wizerunku zewnętrznego. Osoba motająca dobiera materiały zgodnie z własnym pomysłem i estetyką. Jest to moment do podjęcia rozmowy o wizerunku, potrzebie zaprezentowania się na zewnątrz, ale też odbiorze innych przez pryzmat wyglądu i oceny z tej perspektywy spotkanych „po drodze” osób.

Kolejnym, ważnym elementem tworzenia „Podróżniczki”, jest przygotowanie rąk, które powstają z prostokątnego kawałka materiału z zawiązanym pośrodku supełkiem. Do nich następnie mocuje się węzełek zawierający symbole, tradycyjnie uznane za ważne dla wędrowców. W trakcie wykonywania tych czynności uwagę studentek skierowano na sferę działania w trakcie przygotowania się do podróży, o nabywane doświadczenia w jej trakcie i samopoczucie po dotarciu do celu.

Do ostatnich elementów tworzenia „Podróżniczki” należy przymotanie fartuszka i paska oraz zawiązanie chustek na głowie. Fartuch w kulturze chłopskiej był symbolem gospodyni, osoby pracowitej i zorganizowanej, natomiast pasek symbolizował bezpieczny krąg, który wraz z opasywaniem, dawał poczucie pewności i ochronę. W związku z symboliką tych elementów rozpoczęto rozmowę na temat ważnych dla nas wartości, których nosicielami są inni ludzie i my sami. Postawione pytania o rozpoznawanie i ocenianie zachowania innych osób w kontekście atrybutów zewnętrznej przynależności do grupy czy pełnionej roli były pretekstem do dyskusji nad nieoczywistością postrzegania otoczenia wokół oraz

konsekwencjami pochopnej oceny. Ostatnim etapem tworzenia „Podróżniczki” było zawiązanie chustek i – według uznania – dodanie innych atrybutów, które kojarzą się z podróżowaniem. W związku z tym zapytano uczestniczki, czego ludzie potrzebują, aby podróż była udana i szczęśliwa?

Wykonane przez studentki „Podróżniczki” różniły się między sobą wielkością i kolorystyką. Zestawione razem sprowokowały dyskusję nad charakterystykami swoich motanek, a następnie refleksji towarzyszących pracy. Podsumowanie warsztatów nabrało charakteru intymnych rozmów nad skojarzeniami i symbolami związanymi z wędrowaniem, postacią „Podróżniczki” i jej spersonalizowanymi przez każdą z uczestniczek cechami. Zakończono refleksjami o walorach edukacyjnych „warsztatów motankowych” w pracy z dziećmi i młodzieżą.

Studentki przede wszystkim dostrzegły w motaniu potencjał łączenia zabawy, jaką jest motanie lalek, z przekazywaniem treści kultury tradycyjnej w relacji do współczesnych praktyk społecznych. Atropo- i zoomorficzne postaci od zawsze wspierały proces enkulturacji, a przez swoją symboliczną wartość, były narzędziem transmisji ważnych wartości i postaw. Jako przykłady zastosowań motanki w praktyce przywołani zostali znani bohaterowie z literatury dziecięcej i młodzieżowej, którzy mogą stanowić impuls do snucia opowieści o doświadczeniach dzieci. Kierowanie dyskusją pozwala wówczas ukazać uniwersalność świata wartości człowieka oraz kontekstualność ich interpretacji, dostrzeżenie wyjątkowości indywidualnych przeżyć. Łączenie aktualnych problemów społecznych, np. migracji i losów migrantów, z praktykowaniem tradycji, jaką jest robienie tematycznych lalek-motanek, umożliwia odkrywanie uniwersaliów ludzkich losów i stawianie pytań o kulturowe korzenie. To także forma budowania połączenia przeszłości z teraźniejszością i nadawanie kulturotwórczego sensu tradycji.

Do najbardziej emocjonalnego momentu w trakcie warsztatów studentki zaliczyły tworzenie woreczka „Podróżniczki”. Stwierdziły, że towarzyszyły im wtedy myśli nad własnymi doświadczeniami podróżowania, takie jak: potrzeba odczuwania bezpieczeństwa w czasie podróży, potrzeba wsparcia od innych osób w nowych i trudnych sytuacjach, świadomość popełniania błędów wynikających z niewiedzy czy radosne emocje przy osiągnięciu założonego celu podróży. W odniesieniu do kwestii migracji przyznały, że motanie „Podróżniczki” w ich ocenie sprzyjało głębszej refleksji nad tym zagadnieniem oraz dało możliwość przyjęcia perspektywy podmiotowej, kiedy dostrzega się los pojedynczych osób, a nie bezimiennej masy ludzi. W trakcie rozmów pojawiła się również nazwa warsztatu edukacyjnego dla dzieci, czyli „Wymotaj swoją historię”, jako opowieść o swoim doświadczeniu podróży.

Wśród pomysłów, które nasunęły się w trakcie warsztatu, należy wymienić inspiracje dotyczące: wykorzystania opowieści migrantów czy uchodźców w przybliżaniu losów dzieci pochodzących z innych kultur; wykorzystania literatury pięknej i fragmentów prozy z innych kultur do poszerzania wiedzy własnej i dzieci o świecie; wyszukiwanie materiałów źródłowych na temat lalek z innych kultur i wykorzystanie tego materiału w formie warsztatowej do opowieści międzykulturowych; zbieranie materiałów etnograficznych o historiach migracji we własnych rodzinach, miejscowościach czy regionie; gromadzenie materiału na temat różnorodności i uniwersalności symboli; włączanie warsztatów motanek do przybliżania dzieciom tradycyjnej kultury obyczajowo-obrzędowej, np. z okazji różnych świąt agrarnych czy zmiany pór roku lub odnoszących się do świata zwierząt i ich symboliki.

5. ZAKOŃCZENIE

Celem niniejszego tekstu było przedstawienie lalki-motanki jako figury myślenia oraz sposobu wykorzystania jej potencjału do pracy z dziećmi i młodzieżą nad zrozumieniem doświadczenia migracyjnego. Dużo miejsca poświęcono kulturotwórczym funkcjom lalki, zwłaszcza w kontekście komunikowania treści symbolicznych. Badacze problematyki potwierdzają wspólną kulturom ludzkim antropomorfizację tego przedmiotu i stosowanie w różnych praktykach społecznych, równoległe w sferach poważnej i ludycznej.

Umiejscowienie pracy z motanką, w obszarze zainteresowań edukacji międzykulturowej, wiązało się z jej możliwością wyjaśniania wspólnych kulturom wzorów myślenia, odczuwania i działania. Przyjęty do pracy z lalką-motanką problem, czyli doświadczenie migracyjne, zrealizowano w formie warsztatu ze studentkami, gdzie jako przyszłe nauczycielki mogły sprawdzić adekwatność zaproponowanego rozwiązania. W trakcie realizacji zajęć zaobserwowano pozytywne nastawienie studentek do tej formy pracy, jako wspierającej wyjaśnianie różnych dylematów, w tym konkretnym przypadku: doświadczenia migracji. Zebrano też informacje zwrotne w trakcie podsumowania na temat wartości takiego spotkania dla metodyki edukacji międzykulturowej.

W obszarze wiedzy, zdaniem studentek, praca z motanką uruchamia przede wszystkim motywację do poszukiwania informacji na temat sfery obrzędowo-obyczajowej rodzimej kultury, która towarzyszy nam na co dzień, ale w zubożonej postaci, bez głębszego uzasadnienia dla kontynuowanych tradycji. Wzbudza również

chęć znalezienia podobieństw we wzorach kultury innych społeczności, aby poznać uniwersalność i odrębność ich treści. Uczestniczki warsztatu motankowego dostrzegły potrzebę poszerzenia wiedzy na temat migracji oraz losów migrantów i migrantek.

Warsztaty uruchomiły również u studentek ciekawość do rozpoznania wielośćołu przeżyć ludzi, wyrażanego w opowiadanych przez nich historiach. Dostrzegły, że wsłuchanie się w historie podróży, przyjęcie perspektywy Innego, sprzyja zainteresowaniu jego emocjami i „odnajdywania siebie” w narracjach o podróży. Sposób patrzenia na zjawiska migracji poprzez jednostkowe biografie nie pozostawia obojętnym wobec społecznych problemów związanych ze zmianą kulturową. Niepokojące, ich zdaniem, są trudne i smutne historie, dostarczające nieprzyjemnych emocji, burzące poczucie bezpieczeństwa i wizję spokojnego świata, zwłaszcza gdy dotyczą dzieci i młodzieży. Efektem pracy warsztatowej było również zwrócenie uwagi studentek na przemianę, która dokonuje się w tożsamości migranta w wyniku zmiany miejsca pobytu na dłużej, co może być elementem ich własnej biografii.

Poprzez odniesienie do znanego każdemu społeczeństwu doświadczenia podróży można wzorować się na zbieżnych regułach działania ludzi w sytuacji migracji. Wykorzystana do pracy warsztatowej jako model „wędrowca” lalka-motanka uosabiała dla studentek, poprzez ich empatyczne wejście w rolę migranta czy migrantki, symboliczną kreację własnego doświadczenia. Tym samym poszerzyła dotychczasową perspektywę postrzegania osób z doświadczeniem migracji.

Bibliografia

- Bjerstjenowa, J.W., Dogajewa, N.W. (2013). *Kukołnyj sunduczok. Tradicjonnaja narodnaja kukła swaimi rukami*. Moskwa: Biełyj gorod.
- Bujak, J. (1983). O genezie i zmiennych funkcjach lalki. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne*, 18, s. 101–122. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Burszta, W. (2004). Tolerancja w dyskursie antropologicznym. W: A. Posern-Zieliński (red.), *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dobrowolski, K. (2011). Chłopska kultura tradycyjna. W: A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Cz. 1. Wprowadzenie do wiedzy o kulturze. Zagadnienia i wybór tekstów* (s. 314–323). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzybowski, P.P. (2011). *Spotkania z Innym. Czytanki do edukacji międzykulturowej*. Kraków: Impuls.
- Grzymała-Moszczyńska, H., Grzymała-Moszczyńska, J., Durlik, J., Szydłowska, P. (2015). *(Nie)łatwe powroty do domu? Funkcjonowanie dzieci i młodzieży powracających z emigracji*. Warszawa: Fundacja Centrum im. prof. B. Geremka.

- Huizinga, J. (2007). *Homo ludens: zabawa jako źródło kultury*. Warszawa: Aletheia.
- Jurek, A. (2015). Psychologiczne aspekty doświadczeń migracyjnych u dzieci i młodzieży. W: N. Klorek, K. Kubin (red.), *Migracja, tożsamość, dojrzewanie. Adaptacja kulturowa dzieci i młodzieży z doświadczeniem migracyjnym* (s. 27–64). Warszawa: Fundacja na rzecz Różnorodności Społecznej.
- Kaczmarczyk, B. (2013). Lalki do zabawy i nie tylko... O formie i funkcji lalek w kulturze tradycyjnej i współczesnej. *Zabawy i Zabawki. Kwartalnik poświęcony zagadnieniom ludyzmu i ludyczności*, 1-4.
- Klorek, N. (2015). Wprowadzenie. W: N. Klorek, K. Kubin (red.). *Migracja, tożsamość, dojrzewanie. Adaptacja kulturowa dzieci i młodzieży z doświadczeniem migracyjnym*. Warszawa: Fundacja na rzecz Różnorodności Społecznej.
- Kotowa, I.N., Kotowa, A.S. (2008). *Russkije obrjady i tradicii. Narodnaja kukła*. Sankt Pjetierburg: Paritet.
- Młynarczuk-Sokołowska, A., Potoniec, K., Szostak-Król, K. (2011). *Przygody Innego. Bajki w edukacji międzykulturowej*. Białystok: Fundacja Edukacji i Twórczości, Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku.
- Morgunowskaja, J.O. (2016). *Russkije obierieżnyje kukły. Siemiejnaja encikłopedija*. Moskwa: Eksmo.
- Morozow, I.A. (2011). *Fienomen kukły w tradicionnoj i sowremiennoj kulturje. Krosskulturnoje issledowanije ideologii antropomorfizma*, Moskwa: Indrik.
- Muniak, R.F. (2010). *Efekt lalki. Lalka jako obraz rzeczy*, Kraków: Universitas.
- Nikitorowicz, J. (2018). *Etnopedagogika w kontekście wielokulturowości i ustawicznie kształtującej się tożsamości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Szajdurowa, N.W. (2015). *Tradicjonnaja trjapicznaja kukła. Učiebno-metodiczeskoje pasobje*. Sankt Pjetierburg: Djetstwo-press.
- Walencowa, M.M. (1995). Nit', niti. W: N.I. Tołstoj (red.), *Slawjanskie drevnosti. Etnograficzeskij słowar*, t. 3 (s. 402–408). Moskwa: Rosyjska Akademia Nauk.
- Winogradowa, L.N., Tołstaja, S.M. (1995). Kukła. W: N.I. Tołstoj (red.), *Slawjanskie drevnosti. Etnograficzeskij słowar*, t. 3 (s. 27–31). Moskwa: Rosyjska Akademia Nauk.
- Wołkowa, J.W. (2017). *Dietskije kukły i obieriegi*. Moskwa: Hobbiteika.

Źródła internetowe

- Izdatielskij projekt „Igruszka w kulturje Rossji”*. Pobrane z: <http://www.knigi-dain.ru/>.
- Muziealno-Turistyczeskij Cjentr Klin*. Pobrane z: <https://www.klin-museum.ru/kukla-perevertysh.php>.
- Wawilow, D. *Wędrówka*. Pobrane z: <http://wiersze.duno.pl/wiersz,758,Wawi%B3ow+Danut-W%EAAdr%F3wka.html>.
- Lalki-motanki w konteksti tripilskoj antropomorfnoj plastiki ta zobrazhen'*. Muzej Iwana Gonczara. Pobrane z: <https://honchar.org.ua/p/u-niez-pereyaslav-vidkryto-vystavku-lyalky-motanky-v-konteksti-trypilskoj-antropomorfnoji-plastyky-ta-zobrazhen/>.